

A jog kulturális holdudvara

A történelem folyamát a mindennapok gazdasági, politikai, szellemi életének eseményei mellett nemcsak a hadjáratok, csaták jellemzik, hanem mindig is kísérték a jogélet eseményei, közjogi aktusok, koronázások, választások, nagy törvénykönyvek és deklarációk kiadása, a politikai perek sorozata, vagy az igazságszolgáltatás, illetve a közigazgatás mindennapi munkálkodása.

A jog privát szereplői pedig házasságokat kötöttek, adták-vették javaikat, különféle szerződéseket kötöttek és az elmúlásra gondolva végrendelkeztek. Az államokba szervezett emberiség története elválaszthatatlan a hatalomtól és a jortól. Ez utóbbiakat – mintegy holdudvarként – sajátos jelentést hordozó képek, tárgyak, szimbólumok, gesztusok, viselkedésformák és rítusok kísérik: ez a jogi kultúrtörténet világa. A cím önértelmezése szerint a jogi kultúrtörténet kutatási tereuma vázlatosan leírható egymást metsző körök közös területével, ahol az egyes tudományterületek között sajátos kölcsönhatás érvényesül. A jogi kultúrtörténet egyrészt kapcsolatos a magatartási szabályokban, jogi szövegekben, nagy törvénykönyvekben, kódexekben, decretumokban, kormányzati rendeletekben, helyi statútumokban, díszes oklevelekben, határozatokban található rendelkezések, engedélyek, tilalmak, parancsok világával. Így egyben összefügg a jogi viszonyokkal, meghatározott rendben folyó hatósági processzusokkal, rögzített eljárás módokkal. Ugyanakkor tetten érhető a jog világát színesítő tárgyakban (reáliákban), jelképekben, rítusokban és szakmaspecifikus textusokban, sajátos szövegfordulatokban is.

Az egyik kör tehát a jog, szoros összefüggésben a hatalom világával, mindezt viszonyítva az általános kultúrhistoria szimbólumrendszerével, szövegeivel és gesztusaival, tárgyi világával, illetve kosztümjeivel.

A másik kör az a kulturális szféra, vagyis – *Margaret Mead* nyomán – mindazon szerzett viselkedési formák köre, amelyeket utódainak ad át a közös tradíció által egyesített személyek csoportja. Ez a kifejezés magában foglalja a társadalom vallási, művészi, filozófiai hagyományait, de felöleli a technikát és tömérdek egyéb gyakorlatot is a társadalom mindennapi életében, és így nyilvánvalóan a jogi és politikai jelenségek terére is kiterjed.

A tág értelemben meghatározott történelmi tudományok az emberiség évezredek óta hömpölygő történelmét vizsgálva szintén közreműködnek a jogi kultúrtörténet kimunkálásában, sokoldalú értelmezésében. Emellett számtalan más tudományág szerepe sem elhanyagolható (utalni itt kiragadott példaként a kulturális antropológiára, szociológiára, irodalomtörténetre, politológiára, pszichológiára, művészettörténetre, etnográfira vagy akár a vallástörténetre lehet). Magától értetődik, hogy a jog jelenségei és ennek keretében a jog kultúrtörténeti dokumentumai az általános történelemtanítás keretében feltétlenül megfelelő súllyal tárgyalandók.

Tradíció és modernizáció

Ami a hatályos jog mikrovilágából az ezredfordulón látszik – veretes, régi kifejezést alapul véve – a „jogkereső közönség” számára, az a szinte riasztó, egyben egyre inkább

történeti eredetét elvesztő, gigantikusra növekedett, mesterségesen létrehozott szabálytömeg. Ez a szféra nehezen átlátható, fokozatosan a számítógépekbe terelt, egyben infálódott, bürokratizálódott rendelkezések elidegenedett világa, ahol a globalizáció, az európaizálódás karöltve jár a rossz jogi stílussal, a nehezen érthetőséggel. Ebben a világban a jog szereplői egyre inkább kiszolgáltatott és alárendelt kategóriáknak gondolják magukat.

Az ezredvég jogrendszere és hatalmi szisztémája tehát egyrészt a gyökerektől elszakadónak gondolt globális száguldás, másrészt továbbgörgetése egy egyre inkább megkopó tradíciónak, amelyek a felszínen is láthatóak Justitia istennő fenséges és szigorú alakjában, a bírák méltóságát emelni hivatott történeti szabású talárokban, a magasra nyúló felsőbbirásági palotákban, az igazságügyi kellékekben és rítusokban.

Végül, de nem utolsósorban a jogi írásbeliség produktumaiban (elsősorban a jogszabályok ünnepélyes bevezetőiben, praambulumaiban, a nemzetközi szerződésekből, az ítéletek kezdőrészében és nem utolsósorban a kérvényekben) tradicionális adminisztratív-jogi stílusfordulatokban nyilvánulnak meg még ma is.

*Az ezredforduló
modernizációjának
ellenhatásaként a rendszert
váltó és különösen a keletkező
új államok határozottan
visszanyúlnak politikai-jogi
hagyományaikhoz, és ennek
során zászlók, címerek,
himnuszok elevenednek fel, a
szimbólumok mellett
előkerülnek jogi tradíciók is a
politikailag, tömeglélektanilag,
egyben joghistoriailag, jogilag –
kultúrtörténetileg fundált
nemzeti identitástudat
szolgálatában.*

A modernizáció századvégi előrehaladása tehát felgyorsulva egyszerre internacionalizál és uniformizál és egyben tradíciót rombol. A modernizáció azonban a maga részéről új viselkedési modelleket, sajátos rítusokat, új szimbólumokat, mondhatni, új jogi mitológiát teremt. Ezenkívül igen széles kiterjedt tarka tárgyi világot hoz létre a hatalom és a jog szférájában is – többek között a jogállamiság, az egyesült Európa, a demokrácia rendszerének és eszméinek megfelelő stílusfordulatok kidolgozásában, egyben jelképekben és jelentéstartalommal rendelkező tárgyakban való rögzítésében, a tömegtájékoztató új lehetőségeinek megfelelő – gyakran tömeges – ábrázolásában. Ez a folyamat megfelelő időt igénylő letisztulása után kétségtelenül újabb adalékokkal fogja bővíteni a jogi kultúrtörténet kincsesládáját. Jelen áttekintésünk azonban elsősorban a jogi kulturális tradíció megmaradását és eredeti világának

ragyogását kívánja alapjaiban felvillantani.

A tradicionalitásra utaló rétegek esetenként és helyenként igen szívósnak bizonyulhatnak. Ilyen elemeket tartalmaz a diplomácia, a törvényhozás, a bírósági ítélkezés, a hatósági ügyintézés nyelve, a hivatali eskük fordulatai, a kérvények, okiratok világa. Az igazságszolgáltatás szimbóluma elsősorban Justitia alakjának előzményei, az egyiptomi Maat istennő, a mérlegszimbólum, a görögöknél Themis és Nemesis. További példaként hozhatók fel a színes (általában fekete, zöld, vörös) bírói talár és a tradicionális épületek és bútorok, a bírói emelvény, az esküdtek és a vádlottak padja, a feszület és a Biblia, amelyre esküt tesznek.

Jellemző, hogy a bíróság kezdetben egy hatalmas fa (hárs, tölgy) alatt ülésezik nyilvánosan, majd egy könnyű tető kerül feléjük, később árkádok alá vonulnak, majd amikor az eljárás titkos lesz, zárt termekben üléseznek. Ítéletet azonban akkor is nyilvánosan hirdetnek a bíróságok. Mindez a jogi ikonográfia segítségével jól nyomon kísérhető. A polgári korszakban az eljárásjogi garanciák köre: a nyilvánosság, közvetlenség, szóbeliség, szabad bizonyítási rendszer és az ártatlanság vélelme hozott új korszakot alapjaiban a 19.

századból. A hatalmi jelvények a címerekkel, zászlókkal és a nemzeti himnuszokkal kiegészülve dekórumait jelentik a mai politikai tevékenységnek. A tradicionális parlamenti és kormányzati, önkormányzati (elsősorban tartományi, megyei, városi és községi) épületek termei és reprezentatív berendezésük jelenti ezek számára a közjogi-politikai színteret.

A jogtörténetben hajdan a jogi szabályozás képekben is megtalálható volt, illusztrált jogkönyvekben kaphattak segítséget a halandók, ha el kívántak igazodni a jogosultságok és kötelezettségek között. E szabályozás emlékeiként maradtak fenn napjainkra olyan képi formában is utasításokat, parancsokat és tiltásokat megjelenítő közvetítő szimbólumok, mint elsősorban a közlekedésrendszet feliratai és táblái, vagy például a repülőterek képi informatikai rendszere.

A tradicionális jogi kultúra hajdani világa azonban ezeknél a mai, mindenképpen laicizált és technicizált világban fellelhető maradványoknál sokkal gazdagabb mikrokozmoszt jelentett.

A nemzeti hivatalos-jogi stílus évszázadokon keresztül az egyházi eredetű, majd kancelláriai latin nyelvű oklevélstílusra megy vissza. Ennek ünnepélyes fordulatai és rögzített szerkezeti kellékei néha ma is visszaköszönnek például a nagy hagyománnyal és presztízzsel rendelkező hivatásoknál, így például a jogászdiploma tradicionális stílusában. Sokat megőrzött belőle a hagyományos nemzetközi udvariasságra mindig kényesen vigyázó diplomáciai stílus is.

Ugyanakkor a laikus jogászértelmség nemzeti nyelvét is fejlesztette hivatalos ténykedése során. Hazánkban a magyar jogász szakmai nyelvnek bőséges előzményei vannak a korábbi századokban, hivatalos nyelvvé azonban több lépcsőn keresztül csak a reformkor törvényhozásának eredményeként lett. Ekkor a nyelvújítók grandiózus munkát végeztek a korszerű magyar jogi szókészlet kimunkálására, és el kell ismernünk, kisebb tévedéseik ellenére igen szép magyar stílusban dolgoztak. Ez a nemzeti katasztrófát hozó, egyben modernizáló Bach-korszakról nemigen volt elmondható. Az elnyomatás évtizede későbbi hivatalos, jogi és különösen közigazgatási szaknyelvünknek nem egyszer jelentős romlását is hozta.

Meg kell említenünk, hogy a reformkorszakban sokszor szóalkotásokkal is magyarrá tett jogi szókészletünkől párhuzamosan kiszorult a latin eredetű, vagyis a „ius commune” nyelvi háttérű közös európai elem jogi szókészlete. A mai európai integrációs törekvések során a magyarhoz hasonlítható, igen zárt nemzeti jogi terminológiai szókészletű bázissal valószínűleg csak a finn jogi nyelv rendelkezik, s ezzel kapcsolatban adódhatnak nem jelentéktelen kommunikációs problémák.

Tárgyak, jelképek garmadája található ezredéveken keresztül a jogi kultúrtörténet színpadán. Az uralkodói hatalom kellékei a várak, a reprezentatív termek, a trónok, a koronaékszerek, továbbá kifinomult szertartások az udvarban. A heraldikus számára az uralom megalapozottságát, idegen tartományokra támasztott igényét fejezte ki az uralkodóház címere. A hatalmi szimbólumok között gyakran szerepeltek fenyegető állatok, így például a kétfejű sas közel négyezer éves múlta tekint vissza. A szuverénnek cizellált felséges és egyben szakrális megszólítás dukált. Az uralom támaszai Mars és Justitia voltak, előbbi a félelmetes hadikellékkel a fegyveres erőt, utóbbi mérleggel, karddal, diadémmal, bekötött szemmel, tógában az igazságszolgáltatást jelképezte.

Az antik gyökerekre visszanyúló reneszánsz és a korabarokk ikonográfia százával tudott bonyolult fogalmakat képi megjelenésük alapján magyarázni. *Cesare Ripa* hatalmas munkájában az igazság, szigorú igazság mellett az igazságtalanság ábrázolásával is találkozunk, a hatalom számos dicső és negatív megjelenése mellett.

A bíraskodás komor kelléktárába a válogatott kínzószerszámok és a vesztőhely, hóhérpallos, bitó és más leleményes kivégzőeszközök, illetve a szegényoszlopok és szegénymaszkok éppen úgy beletartoznak, mint a bírói szék, a talár és a pálca. A mintaszerű bíró

alakja a hétlépcsős trónon ítélkező *Salamon király*ra mutat vissza, akinek oroszlánok őrzik emelvényes bírói székét. Ez utóbbiból a tradíció a díszes, a bírói hatalmat jelző értékes pálcá mellett rendszeresített egy másik fajtát is „mindennapi használatra”, amelyet az elítélés jeleként a szegény bűnös feje felett kettétörték, kinyilvánítva azt is, hogy számára csak Istennél van kegyelem.

A középkori társadalomra oly jellemző merev ranglétrát a közfelfogásnak megfelelően a templomok falára festett, de könyvek lapjain is szemléltető haláltáncok formájában is ábrázolták. Ezekben a menetekben „a nagy kaszás”, a Halál végül is minden rendű és rangú halandó felett diadalt arat, még a római pápa, a német-római császár sem menekülhet. A pusztulásba menetelők között a bíró alakjában a jogászt is ott találjuk. A jogász szakma mellesleg a korai középkori közvélemény előtt igen rossz hírben volt. Haszonlesésük, jogi csúrés-csavarásaik miatt a jurátusokat Júdás fiainak, rossz keresztényeknek minősítették.

A társadalmi és rendi állást és a hatalmi státust, valamint kapcsolatokat feltüntető színes tárgyakon keresztül a középkor és az újkor századaiban a mindennapi élet jogügyleteiben a szereplők biztosan és könnyen eligazodtak.

A szent szövegtől a firkálmányokig

A jogi kultúrtörténet korábbi évszázadaiban a jog nem válik le mindig a művészetről. Az ötvösművészeti remekeket képviselő koronázási jelvények közjogian reprezentálják az uralmat, míg a joghatóságot a városokban páncélos lovagszobor, Roland alakja jeleníti meg. A középkori joggyűjtemények kódexeiben gyakran jogi illusztrációk képregényszerűen teszik érthetővé a rendelkezéseket azok számára is, akik nem első-sorban a szöveg alapján kívánnak tájékozódni. A régi képek olvasásának tudományát ikonográfiának nevezzük, a jogi képelemzés nagy mestere a grazi *Gernot Kocher* professzor.

A középkorban a jogi rendelkezések tömör, verses formában is megjelennek, hogy ezek a jogi „rigmusok” könnyen megjegyezhetők és hagyományozhatók lehessenek. A helyi szabályokat sok helyen a népek évente felolvassák.

Ugyanakkor a koronázások, ítélethirdetések és nem utolsósorban a nyilvános és egyben szabály szerint igen kegyetlen kivégzések „látványművészeti” produktumként is ezeket vonzottak, nem beszélve arról, hogy a jog és hatalom aktusainak ilyen módon történő reprezentálása nem elhanyagolható mértékben propagandisztikus értékkel rendelkezett.

Másrészt viszont évszázadokon keresztül nemcsak a jog tárgyai öltöttek művészi alakot, a művészeti alkotásokból, lovagénekekből, regékből, népmesékből (mint a jogi régi-ségeket is gyűjtő *Grimm* testvérek munkásságából), a képzőművészet remekeiből a jog-történet saját területén juthat következtetésekre, amelyekre nézve közvetlen jogi források nem maradtak fenn.

Amikor a jognak még szakrális kötődése van, az eskü és annak megszegése sokkal jelentősebb szerepet töltött be a jogban, mint ma. Hasonló mondható el a szentségtörésről, káromlásokról. Ez annak tudható be, hogy a bírói joghatóság alá foglalt közösség tagjai még mélyen hisznek, és rettegnak Isten és szentjeinek megsértésétől, mert annak az egész közösség láthatja kárát.

A hatalmat maga az isteni rend és isteni kegyelem legitimálja, az uralkodót biblikus eredetű felkenés juttatja karizmához. Ezt a viszonyt művészeti ábrázolások tömege tükrözi, és közjogi megfogalmazást is nyer. A hatalom képviselőihez (az uralkodóhoz, főméltóságaihoz és hivatalnokaihoz) fordulni ünnepélyes stílusban előterjesztett kérvényekben lehet, amelyekben jelen vannak a vallásos könyörgések egyes stíluslemei is. Gesztusok és rítusok erdején át vezetett annak az útja, aki a középkorban és az újkor

századaiban kérelmével a hatalmasok magas színe elé járult, igazát kereste a törvényszékek előtt, vagy a nyüzsgő vásárokon akart üzleteket nyélbe ütni, avagy a piacokon akart vásárolni. Az uralkodók, a császárok, királyok és hercegek, az ítélszéket tartó bíró testtartása (a trónuson vagy bírói széken méltóságának megfelelő elhelyezkedése, ülése, kéz és lábtartása) tradicionális, évezredek, gyakran orientális hagyományokra ment vissza. A koronázás, a hivatalba való beiktatás rítusai merev ceremóniát alkottak. Ez volt jellemző az ítélkezésre, ítélethirdetésre és az elítéltekkel kapcsolatos kegyelem gyakorlására egyaránt.

A perben a bíró előtt az alperes, a felperes és képviselőik gesztusok segítségével fejezték ki igényüket, a pertárggyal kapcsolatos, a bizonyítással összefüggő tagadást, állítást, esküt. Ezt a koreográfiát jól foglalja például össze a „Szász tükör” (német jogi gyűjtemény) képes heidelbergi változata. A kortársak képregényként gyakran meglepően részletes jogi rendelkezéseket tudtak leolvasni erről. Ha ezek a gesztusok összetettek voltak, az alakokat a kódex készítői kettőnél több karral, fejfelé ábrázolták.

Az üzleti életben, a vásárokon és a piacokon az alku folyamata, majd a létrejött meg egyezés többjegyű számokat is megjeleníteni tudó kézjelek, gesztusok segítségével történt, ezt ősi tradíció szerint áldomás követte. Adalékként érdemes megjegyezni, hogy például a távol-keleti tőzsdéknél ez az archaikus „manuális kommunikáció” ma is szerkesztés része az információs rendszernek.

A jogi kultúrtörténet kifejtése során alapvető értelmezési területek adódhatnak abból, hogy a mai jog kulturális megélése, illetve történelmi-hatalmi folyamatok jogának kultúrtörténeti felfedezése során milyen terepek tárulnak fel előttünk. Ezeknek a kiválasztott szempontoknak a száma természetesen még tovább növelhető, és ezeknek a kimunkálása lesz kiemelt feladata a jogi kultúrtörténet tudományának.

A jog „szent” szövegei a törvényhozó hatalom csúcsától, amely már mitikus kódbe burkolódik, a „profán firkálmányokig” terjednek. Az uralkodói esküszövegek, az oklevelek tradicionális szövegezése, valamint a törvénykönyvek ünnepélyes cikkelyei jelentik a felső réteget, az államhatalom mindennapjaihoz kapcsolódnak a bíróságok vizsgálati jegyzőkönyvei, vádleveli és ítéletei, a közigazgatási hatóságok irathalmazai (nyilvántartásai, feljegyzései, határozatai). A pezsgő üzleti életet kísérték a szerződések változatos formái, a váltók, az ingatlan-nyilvántartás iratai, míg az esendő ember halálát végrendelete keretezte. A „mélyréteget” a kérvények, panaszok, feljelentések, denúnciaciók és a népi jogi írásbeliség más formái jelentik, amelyek külön figyelmünkre is méltóak.

Érvek erejében

A jogi kultúrtörténet nemcsak tudományterületek metszési területein helyezkedik el, a történelmi fejlődés során másfajta érintkezések is megfigyelhetők. Így alakult ki például az oktatás szabályozása során az iskolák joga, következésképpen ez a jog kultúrtörténetileg is megjelent. Másfelől megteremtődött a jogászszakma saját oktatásügye, létrejöttek a jog iskolái. Ezzel oktatási és egyben jogi kultúrtörténeti vizsgálódás alapjául szolgáló terület alakult ki.

A kifejtettek szerint a népi jogi kultúrtörténet és a jogi kultúrtörténet gazdag tárgyi világa önálló vizsgálati terület.

A szimbólumok a jogi kultúrtörténetben mindig is kiemelt figyelmet érdemeltek. Vizsgálatuk kiterjedhet a jog és a hatalom számos területére: Justitiától a bírói kellékeiig, az ítélő hatalom, az államhatalom tradicionális jelképeire is. Az állami elismerés a rendjelekben máig hagyományos alapokon nyugszik. Ezek a szimbólumok tehát igen szívósan bizonyultak. Eredetükben meghatározó az ókori Kelet, az antikvitás mellett az Ó- és Újtestamentum, az előbbiből különösen Dávid és Salamon alakja, utóbbi pedig Krisztus alakja és szenvedései köré kapcsolódik (így Pilátus, Krisztus Király, Krisztus, a végső

bíró). Gazdag motívumkincset szolgáltat a szentek élete. A jogászai szakmát külön védőszent, Szent Ivó patronálja.

A kosztümök és viselkedéskultúra a jogi kultúrtörténetben egyrészt igen gazdag történelmi emlékekben, ruhatárakban és forgatókönyvekben. E hagyományok a reneszánszukat élik, olyan területeken is, ahol korábban nem számolhatunk be róluk. Így például a bírói talár fokozatos bevezetése Magyarországon nem hazai, hanem általános európai jogi kultúrtörténeti mintára mutat.

Feltétlenül megemlítendő a jogi kultúra szoros kapcsolata a hatalommal és a politikával. A jogérvényesülésnek hatalmi alapja van, a jog tartalmának meghatározásában nagy szerepe van a politikumnak. Ugyanakkor a hatalom és politika jogi szabályokat is alkalmaz eszköztárában, évezredes illúzió, hogy az igazságosság a királyságok fundamentuma. Ezzel szemben azonban határozottan hirdeti az ágyúk bronzcsövének felirata : „a királyok utolsó érve”.

Igy a közjogi kultúra és a hatalom kultúrtörténete igen szorosan érintkezik és csak bizonyos átfedésekkel lehetséges a tárgyalásuk. A választási retorika és plakátháború például egyben politikai-kulturális és alkotmányjog-kulturális jelenség.

A jogtörténet „irodalmi műfajai” között igen jelentős modern kérvénykultúra jogi kultúrtörténeti alapjainak feltárása egy történelmi-pszichológiai megfigyeléssel indul. Évszázadokon keresztül a kérelmezők (a panasztevők, a tömlöcökben reményvesztve sínylődők, adókirovással terhelték, instanciázók, kérvényezők, folyamodók vagy kegyelmet kérészközölni kívánók) tollforgató ember segítségével elkészített, vagy gyakran nehéz kézzel maguk által papírra vetett irataiban meglepő hasonlóságok találhatóak.

Végigvonul a jogtörténet évszázadain, hogy a folyamodók a nagyméltóságú hatalmaságot, felettes hatóságot cirkalmazva, lehetőleg rangjához képest felülcímelve szólítják meg, ezt követően elmaradhatatlan kellékként élénk színekkel beszélnek súlyos nyomorukról, kilátástalan helyzetükről, szenvedéseikről. A kérvények konstans záróeleme, hogy a kérelmezők sorsuk enyhítésére mindent a magas személytől (hatóságtól) várnak, hiszen számára a kegyes döntés lehetséges, a kérés teljesíthető.

E jelenség mögött megfigyelhető az egész történelmi fejlődés során a társadalmi hierarchiában meglevő távolságon alapuló szakadék a jogi kultúrában: egyfajta lent és fent törésvonal. Az alattvalók, a népi kérelmezők alárendelt helyzete hasonló megfogalmazásokat eredményez, amelyek nem egyszer rituális tartalmukkal szakrális előzményekre utalhatnak. Ennek bizonyos nyomai az ezredvégen is figyelemmel kísérhetők. Ha valaki a reménytelen kérések patrónájának, Szent Ritának forgalomban lévő szentképes szövegeit összeveti jó néhány 1945 utáni kérelem strukturális elemeivel, nyilvánvaló hasonlóságokat talál.

Irodalom

- FONTANA, D.: *A szimbólumok titkos világa*. Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik. Bp, 1995.
- HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György: *Jelképtár*. Bp, 1988.
- KAJTÁR István: *„Méltóságod lábainál azért hullok térdre”* – Fogvatartottak kérvényezési szokásai a Bach-korszak elején. *Studia Iuvenum, Series Iuridica III*. Pécs, 1986. 69-81. old.
- KAJTÁR István: *Egy hatalmi jelkép kultúrtörténeti gyökerei - a sas*. JURA 1994. 2. sz. 11-17. old.
- KAJTÁR István: *Ikonográfia - ikonológia* („Előétel” jövőendő jogászok és jogtörténészek számára) JURA 1998. 1. sz. 1-4. old.
- KAJTÁR István: *Jogi stílusunk kultúrtörténeti gyökereiről*. In: Benedek emlékkönyv, *Studia Iuridica*. 1996. 124-132. old.
- KISSEL, O. R.: *Die Justitia*. München, 1997.
- KOCHER, G.: *Zeichen und Symbole des Rechts*. München, 1992.
- KÖBLER, G.: *Bilder aus der deutschen Rechtsgeschichte*. München, 1988.
- RIPA, C.: *Iconologia*. Bp, 1997.
- PÁL József és ÚJVÁRI Erzsébet szerk.: *Szimbólumtár*. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Balassi Kiadó, Bp, 1997.